

HISTORIA

Krzysztof Kościelniak

W NURCIE FRANCISZKAŃSKIM 16(2007)

ZNACZENIE *ORDO FRATRUM MINORUM* NA BLISKIM WSCHODZIE W EPOCE MAMELUCKIEJ (1250–1517)

„Jedna z najbardziej ujmujących postaci w dziejach chrześcijaństwa” – używając określenia Kenneth’a S. Latourette¹ – to św. Franciszek z Asyżu (1181–1226). Powodowany gorliwością misjonarską i pragnieniem męczeństwa w roku 1212 próbował dotrzeć do Syrii. Plan ten został udaremniiony z powodu burzy morskiej. W latach 1214–1215 przebywał w Maroku, skąd również musiał szybko wyjechać z powodu choroby. Po kapitule w roku 1217 św. Franciszek wysłał do Syrii pierwszych braci na czele z Eliaszem z Kortony (ok. 1180–1253); ten ostatni zorganizował i kierował w latach 1217–1220 pierwszą prowincją franciszkańską na Bliskim Wschodzie. Św. Franciszek przybył wraz z krzyżowcami do Damietty w roku 1219 i spotkał się z ajjubidzkim sułtanem Al-Kāmilem (1218–1238). Papież Grzegorz IX (1227–1241) zwrócił się z prośbą do patriarchy łacińskiego Jerozolimy o pomoc w zorganizowaniu domu dla powstającego zakonu franciszkanów.

W dobie krucjat franciszkanie osiedlali się w twierdzach zajętych przez krzyżowców w Damietcie, Antiochii i San Giovanni d’Acri na Cyprze. Po odzyskaniu Jerozolimy w 1229 r., przez kilkanaście lat do roku 1244 franciszkanie opiekowali się wieloma miejscami świętymi w Palestynie, szczególnie w Jerozolimie, Betlejem i Nazarecie². W 1263 roku „Zamorską Prowincję Ziemi Świętej” ograniczono do terytorium Cypru, Syrii, Libanu i Palestyny, dzieląc ją na jednostki terytorialne zwane

¹ Por. K.S. Latourette, *A History of Christianity*, t. 1: *Beginnings to 1500*, New York 1975, s. 429.

² Por. J.R. Moorman, *A History of the Franciscan Order: From Its Origins to the Year 1517*, Oxford 1968.

„kustodiami”. Z czasem ta olbrzymia prowincja franciszkańska, rozciągająca swoje granice od Egiptu po Grecję, została nazwana Kustodią Ziemi Świętej. Ok. 1260 r. w jej skład wchodziły trzy kustodie: Syrii z 13 konwentami, Cypru z 4 konwentami i *Romania*, która obejmowała terytorium Łacińskiego Cesarstwa Konstantynopola. Ta ostatnia część przekształciła się w niezależną prowincję w roku 1263³.

1. Franciszkanie: „ambasadorowie” Europy w świecie islamu

Wkrótce po upadku Akki (1291), co zazwyczaj uznaje się za koniec obecności Franków na Lewancie, papież Mikołaj IV (1288–1292) poprosił mamelucckiego sułtana Ašrāfa Halila (1290–1293), aby zezwolił opiekować się Świętym Grobem również duchowieństwu łacińskiemu. Papież ten był franciszkaninem i dlatego wysłał braci mniejszych do Jerozolimy. Ich zadaniem była troska o życie duchowe zachodnich pielgrzymów, sprawowanie liturgii łacińskiej i nawiązywanie stosunków z miejscowymi chrześcijanami.

Początki obecności franciszkanów wiązały się z wielkimi trudnościami. Bracia mniejsi cierpieli wielką biedę, nie posiadali domu zakonnego ani stałych dochodów. W dodatku narażeni byli na szykany i prześladowania. Trudne położenie franciszkanów, którzy mieszkali w zwykłym zajeździe dla biednych pielgrzymów, zwróciło uwagę króla Sycylii i Neapolu Roberta Mądrego (1309–1343)⁴. Dzięki zabiegom dyplomatycznym i finansowym tego władcy i jego żony Sancji, sułtan Egiptu An-Nāsir Muhammad I (1293–1294; 1299–1309; 1310–1341) w 1333 r. przyznał franciszkanom Wieczernik i prawo do odprawiania nabożeństw w Bazylikach Bożego Grobu w Jerozolimie (kaplica Najświętszej Marii Magdaleny) i Bożego Narodzenia w Betlejem. Ponadto sułtan przyjął bogate dary i drogą negocjacji zezwolił franciszkanom na posiadanie kościoła na górze Syjon. Od tej pory bazylika na górze Syjon stała się ważnym ośrodkiem spotkania chrześcijaństwa zachodniego ze wschodnim, zaś gwardian klasztoru zaczął pełnić rolę *custos* – opiekuna wszystkich Europejczyków żyjących na Bliskim Wschodzie, stając się „ambasadorem” chrześcijańskiej Europy. W okresie od 1291 do 1847 r. każdy kustosz był automatycznie wikariuszem patriarchalnym⁵.

³ Por. L. Iriarte, *Historia franciszkanizmu*, Kraków 1998, ss. 158–159; L. Lemmens, *Geschichte der Franziskanermissionen*, Münster 1929, ss. 25–34, 61–78; O. van der Vat, *Die Anfänge der Franziskanermissionen und ihre Weiterentwicklung im nahen Orient und in dem mohammedanischen Ländern während des 13. Jahrhunderts*, Werl 1934.

⁴ Por. S. Kelly, *Le roi Robert de Naples (1349–1343) et les Franciscains spirituels*, „Cristianesimo nella storia” 20(1999), ss. 41–80.

⁵ Szerzej na ten temat zob.: M. Roncaglia, *Storia della provincia di Terra Santa*, t. 1, Cairo 1954; B. Rosi, *La Terra Santa*, Bologna 1979; L. di Fonzo, J. Odoardi, A. Pompei, *Bracia Mniejsi Konwentualni. Historia i życie 1209–1976*, Niepokalanów 1998, ss. 77–78.

2. Pierwsze fundacje franciszkańskie w XIII–XIV w.⁶

Miejscowość	Rok założenia placówki
Akka (Palestyna)	1219
Damietta (Egipt)	1219
Damaszek (Syria)	1223
Nikozja (Cypr)	1223
Aleppo (Syria)	1235
Jaffa (Palestyna)	1252
Tyr i Sydon (Liban)	1255
Trypolis i Bejrut (Liban)	1291
Ramallah (Palestyna)	1296
Kair (Egipt)	1307
Aleksandria (Egipt)	1320
Wieczernik (Jerozolima)	1332
Bazylika Bożego Grobu	1333

21 listopada 1342 roku, papież Klemens VI (1342–1352) bullami *Gratias agimus* i *Nuper carissimae* powierzył zakonowi braci mniejszych opiekę nad Grobem Świętym i Wieczernikiem, co historycy uznają za oficjalny początek nowej Kustodii Ziemi Świętej. Jednocześnie papież zatwierdził franciszkanów jako oficjalnych przedstawicieli Kościoła katolickiego w miejscach świętych Palestyny, nadając Kustodii Ziemi Świętej charakter jednostki międzynarodowej.

Pierwszy status Kustodii, datowany na rok 1377, przewidywał, że maksymalnie 20 braci mniejszych podejmie pracę w sanktuariach Ziemi Świętej wspomagając przybywających z różnych części Europy pielgrzymów⁷. Nie była to duża liczba, zważywszy na fakt, iż ok. 1350 r. *Ordo Fratrum Minorum* liczył ok. 35.000 zakonników⁸. Dlatego w następnych dziesięcioleciach systematycznie zwiększała się liczba braci mniejszych na Bliskim Wschodzie.

⁶ Por. M.R. Huber, *A Documented History of the Franciscan Order 1182–1517*, Washington 1944; 2006².

⁷ Np. na temat zakresu ruchu pielgrymkowego w tym czasie zob. szerzej: Ch. Deluz, *Pèlerins à Jérusalem à la fin du Moyen-Âge*, „Social Compass” 36(198), ss. 159–173; M.-L. Favreau-Lilie, *The German Empire and Palestine: German Pilgrimages to Jerusalem between the 12th and 16th Century*, „Journal of Medieval History” 21(1995), ss. 321–341; W. D. Wilson, *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages*, New York 2005; A. Grabois, *Le pèlerin occidental en Terre Sainte au Moyen Âge*, Bruxelles 1998, ss. 38–53.

⁸ Por. R. Hostie, *The Life and Death of Religious Orders*, Washington 1983, s. 109.

We wczesnym okresie powstawania franciszkanie Kustodii Ziemi Świętej niejednokrotnie cierpieli prześladowania dając świadectwo krwi. Warto wspomnieć braci kanonizowanych przez papieża Pawła VI 21 czerwca 1970 roku, którzy ponieśli męczeńską śmierć na Górze Syjon 14 listopada 1391 roku: słowiańskiego pochodzenia Mikołaja Tavelicia i jego rodzonego brata Deodata oraz Włocha Stefana z Cuneo i Francuza Piotra z Narbony.

Na kapitule generalnej w 1414 r. w Lozannie przyznano Kustodii Ziemi Świętej wielką autonomię. Konstytucje Generalne z 1430 r., dokonując korekt *Reguły* celem adaptacji do zmieniających się warunków postanowiły, że każdorazowy gwardian (*superior*) klasztoru na górze Syjon, czyli kustosz Ziemi Świętej ma być wybierany na kapitule generalnej. W roku 1517 najwyższe władze zakonu braci mniejszych przyznały Kustodii Ziemi Świętej pełną niezależność.

Dzięki działalności franciszkanów posiadamy nie tylko zbiory starych manuskryptów na Wschodzie⁹, ale przede wszystkim dokładne opisy i „przewodniki” do użytku pielgrzymów, udających się do Jerozolimy. Wśród nich największą wartość posiadają *Relationes* oraz *Itineraria* Maurycego z Dacji (ok. 1275), Burcharda z Góry Syjon (ok. 1285), Szymona Fitzsimonsa (1324) oraz najsłynniejsze dzieło *Libro d’Oltramare* (*Księga zamorska*) Mikołaja z Poggibonsi, które zawiera sprawozdanie z podróży z Wenecji do Ziemi Świętej i z powrotem z lat 1346–1350¹⁰.

3. Niestrudzeni rzeźnicy unii między Kościołami Wschodu i Zachodu

W okresie wypraw krzyżowych praca franciszkanów na Bliskim Wschodzie zasadniczo ograniczała się do posługi duchowej krzyżowcom i pielgrzymom. Jednak w następnych stuleciach franciszkanie obok pracy duszpasterskiej podejmowali liczne próby przerzucenia pomostów pomiędzy chrześcijanami wschodnimi i zachodnimi¹¹.

Działalność na rzecz unii Kościołów wschodnich z Rzymem prowadzili dominikanie i bracia mniejsi. Spośród tych dwóch zakonów czynnych dominikanie szybko stracili swoje znaczenie w Syrii. Kiedy sułtan mamelucki Az-Zāhir Baybars I (1260–1277) zdobył Antiochię, muzułmanie wymordowali wszystkich członków zakonu kaznodziejskiego. Zresztą posiadali oni tylko jeden dom zakonny.

⁹ Por. N. Bux, *Codici Liturgici Latini di Terra Santa*, Brindisi 1990, ss. 10–135.

¹⁰ Di Fonzo, G. Odoardi, A. Pompei, *Bracia Mniejsi Konwentualni. Historia i życie (1209–1976)*, Niepokalanów 1988, s. 78.

¹¹ Por. M. Roncaglia, *Les Frères Mineurs et l’Église grecque orthodoxe au XIIIe siècle (1231–1271)*, Le Caire 1954.

Natomiast franciszkanie rozwijali się dużo prężniej. Zaczęli przejmować parafie, posiadali swoich biskupów zarówno o statusie *in partibus infidelium*, jak również rezydencjalnych w Latakij, Tartus, Tripolis i Ğbayl. Franciszkanie pracowali nie tylko pomiędzy chrześcijanami różnych obrządków, ale udawali się również przed oblicze władców muzułmańskich, uzyskując potrzebną im do dalszej działalności tolerancję. To właśnie dzięki nim ruch unijny świętował pewne sukcesy; szczególnie przyczynili się oni do unii pomiędzy Rzymem a Kościołami monofizyckimi: jakobickim i ormiańskim. Np. papież Innocenty IV (1243–1254) wysłał na Wschód franciszkanina, Wawrzyńca z Orty (XIII w.) z instrukcją, że Greków, którzy przyjmą zwierzchnictwo Rzymu w ramach unii, należy traktować na równi z łacinnikami. Zresztą niniejsza misja odzwierciedla pojedyncze nastawienie franciszkanów do chrześcijan innych kościołów wschodnich. Dokument z tej epoki stwierdza: *Fratrem Laurentium de ordine Minorum poenitentiarum suum dirigit ad partes transmarinas tamquam pacis angelum, commisso ei in Armenia, Iconio, Turchia, Graecia et regno Babyloniae, ac super omnes Graecos tam in Antiocheno et Hierosolymitano patriarchatibus, quam regno Cypri morantes, necnon super Iacobitas, Marronitas et Nestorianos plene legationis officio*¹². W myśl zaleceń papieskich, inspirowanych przez franciszkanów już w okresie krucjat, np. melkici winni okazywać posłuszeństwo hierarchii łacińskiej tylko tam, gdzie wymaga tego precedens historyczny¹³.

Relacje pomiędzy franciszkanami a melkitami, największą wspólnotą chrześcijańską na Bliskim Wschodzie, układały się nie najgorzej, chociaż trzeba przyznać, że strona melkicka – zwłaszcza w Syrii – niemal zawsze wyrażała zastrzeżenia co do bezpośredniego podporządkowania się hierarchii łacińskiej i jej dyrektywom. Tak czy inaczej, właśnie działalność franciszkanów ostatecznie zaowocowała podpisaniem trwałej unii Kościoła melkickiego z Rzymem w 1754 r.

4. obrońcy miejsc świętych w dobie islamizacji Jerozolimy

Franciszkanie zawsze odznaczali się wielkim nabożeństwem do Męki Chrystusowej, dlatego ze szczególnym pietyzmem strzegli i wyróżniali miejsca związane z ostatnimi bolesnymi godzinami Jezusa. Na skutek islamizacji i napięć

¹² *Regesta pontificum romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*, ed. A. Potthast, t. 1, Gradecii 1957, s. 1059, nr 1549.

¹³ Por. *Bullarium franciscanum*, ed. E. Sbarelea, t. 1, Romae 1759, s. 421, 460, 475; *Regesta pontificum romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*, ed. A. Potthast..., s. 1059, nr 12546: „Fratrī Laurentio de ordine Minorum poenitentiaro suo apostolicae sedis legato mandat, ut se iurisdictioni patriarchae Hierosolymitani deinceps nullatenus opponat”.

pomiędzy chrześcijanami, które zaczęły znów dawać o sobie (a które były na rękę muzułmanom), posiadali niewiele możliwości kultu w obrębie Grobu Świętego. Zatem szerzyli kult tych świętych miejsc poza bazyliką.

Gdy franciszkanie nabyli część kościoła na górze Syjon, w jego skład wchodziła też część zawierająca grób Dawida, który odkryli krzyżowcy podczas prac remontowych. W pierwszej połowie XV wieku Żydzi postanowili odebrać to miejsce chrześcijanom. W tej sprawie interweniowali u Al-Ašrāfa Barsbaya, sultana memeluckiego z linii Burgī (1422–1438). Sultan brutalnie odebrał to miejsce franciszkanom, nakazał rozbiórkę chrześcijańskich zabudowań i zarządził tam budowę nowego meczetu. Na końcu nakazał zamknięcie Wieczernika, ponieważ uznał, że chrześcijanie nie powinni się gromadzić w pobliżu meczetu. Dżihad o nadanie Jerozolimy islamskiego kształtu kontynuował następca Al-Ašrāfa Barsbaya, Az-Zāhir Ğakmak (1438–1453). Uznał, że chrześcijanie muszą posiadać specjalną zgodę władz na jakikolwiek remont czy odnawianie miejsc kultu. Odebrał do reszty franciszkanom kościół na górze Syjon i ekshumował kości mnichów pochowanych na pobliskim cmentarzu. Zaczęła się też lustracja zmian wewnątrz kościołów. Muzułmanie przywłaszczyli sobie piękną, drewnianą balustradę, ustawioną w Bazylice Bożego Grobu i przenieśli ją do meczetu *Al-Aqsā*. Zburzono nowe budynki w Betlejem i rozebrano klasztor syryjski.

Mimo że w XV wieku władze mameluckie nie gwarantowały życzliwego przyjęcia ze strony muzułmanów, ruch pielgrzymkowy rozwijał się nadal. Barwny opis pątników udających się do Świętego Miasta pozostawił nam niemiecki dominikanin Feliks Fabri (+ 1502), który w swoim *Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem* opisał swą pielgrzymkę na Bliski Wschód z lat 1480–1483¹⁴.

* * *

Po odejściu krzyżowców polityka kolejnych władców muzułmańskich począwszy od Saladyna (czyli Salāha ad-Dīna 1175–1193) zmierzała do uczynienia z Jerozolimy islamskiej metropolii. Do czasu wypraw krzyżowych była ona pod względem religijnym w znacznej mierze chrześcijańskim miastem, w którym mieściły się jedynie meczety. Po przejściu Jerozolimy najpierw ajjubidzi, a następnie mamelucy postanowili zmienić raz na zawsze ten stan. Dlatego

¹⁴ To ciekawe źródło zasługuje niewątpliwie na szczególną uwagę, zob. szerzej *Fratris Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem*, t. 1–3, Stuttgartiae 1843; przekł. francuski: *Les errances de Frère Félix, pèlerin en Terre Sainte, en Arabie et en Egypte (1480–1483)*, ed. J. Mayers, Montpellier 2000; przekł. niemiecki: F. Fabri, *Galere und Karawane: Pilgerreise ins Heilige Land, zum Sinai und nach Ägypten*, ed. H. Wiegandt, Darmstadt 1996.

podjęli działania, aby trwale i głęboko wpisać element muzułmański w strukturę miasta. Można powtórzyć za niektórymi badaczami, że odtąd muzułmanie rozpoczęli nowy dżihad o utrwalenie muzułmańskiego charakteru Jerozolimy. Rozporządzenia sułtańskie świadczyły o wzmagającej się wrogości do chrześcijaństwa. Salâh ad-Dîn skonfiskował znajdującą się w pobliżu Bożego Grobu rezydencję patriarchy, którą przekazał bractwu sufickiemu. Kościół św. Anny został przemieniony w meczet. Bazylikę Bożego Grobu ściśle otoczyły budowle muzułmańskie. Ze znacznej części szpitala św. Jana uczyniono rezydencję dla namiestnika, szpital muzułmański i meczet. Również w cytadeli wzniesiono nowy meczet ku czci proroka Dawida. Bazylika Bożego Grobu znalazła się w cieniu minaretów.

W XIII i XIV wieku do Jerozolimy zaczęli napływać coraz liczniejsi nowi osiedleńcy muzułmańscy z Maghrebu, którzy zasiedlili dawną dzielnicę patriarchy. Za panowania tej dynastii muzułmanie zaczęli uważać Święte Miasto za należące przede wszystkim do dziedzictwa islamu. „Praca u podstaw” franciszkanów, ich troska o święte miejsca chrześcijaństwa i próby pojednania z chrześcijanami wschodnimi sprawiły, że islamizacja Jerozolimy nie przybrała totalnego charakteru. Dzięki obecności *Ordo Fratrum Minorum*, która inspirowała kontakty Palestyny z zachodnim chrześcijaństwem i powodowała zainteresowanie Europy sprawami Ziemi Świętej Jerozolima zachowała wiele elementów chrześcijańskich. Można powiedzieć, że to właśnie uczniowie św. Franciszka sprawili, iż Jerozolima nie stała się monolitycznie muzułmańska czy islamsko-żydowska lecz pozostała świętym miastem trzech religii monoteistycznych.

Summary

The Meaning of Ordo Fratrum Minorum in the Near East during the Mameluk Dynasties (1250–1517)

The Franciscan province, called the Custody of the Holy Land, the borders of which extend from Egypt to Greece, played an important role in religious and cultural fields beginning in the 13th century. First, Franciscans quickly became „ambassadors” of Europe in the Islamic world. The basilica at Mount Sinai became the visible sign of this. The guardian of that monastery played the role of *custos* – protector of all Europeans living in the Near East. From 1291 to 1847 every *custos* automatically became the patriarchal vicar.

Second, the Franciscans were untiring advocates of the union between the Churches of the East and the West. Thanks to their efforts the movement towards unity had some successes. Particularly, they devoted themselves to developing a union between Rome and the Monophysite Churches – Jacobite and Armenian.

Finally, the Franciscans were famous for being the defenders of holy places in Jerusalem during the times of Islam. After the Crusaders left the Holy Land,

the politics of the Islamic emperors, beginning with Saladin (1175–1193), tended to create an Islamic metropolis in Jerusalem. During the time of the Mameluks, Muslims began to consider the Holy City as an Islamic legacy. The efforts of the Franciscans, their care of the holy places of the Christians and their attempts at reconciliation with Christians of the East prevented Jerusalem from becoming a totally Islamic city and thus losing its Christian character.